

व्या
करण
स
ष
म

Module-2

परमाण ऊर्जा शिक्षण संस्था
विषयः संस्कृतम्
कक्षा: अष्टमी (VIII)

खाद् धातुः
(लङ्-लोट्-विधिलिङ्गलकारः)

प्रस्तोता:
श्री नीलेश चंद्र पंड्या (प्र.स्ना.शि. हिन्दी/ संस्कृत)

परमाणु ऊर्जा केन्द्रीय विद्यालय, कैगा

धातुरूप सामान्य परिचय

धातुः नाम पदानां मूलम् ।

धातुः पदानाम् उत्पत्तेः कारणम् ।

संस्कृत व्याकरण में क्रियाओं (verbs) के मूल रूप को धातु कहते हैं।

धातु ही संस्कृत शब्दों के निर्माण के लिए मूल तत्व (कच्चा माल) है।

इनकी संख्या लगभग 2012 है।

धातुओं के साथ उपसर्ग, प्रत्यय मिलकर तथा सामासिक क्रियाओं के

द्वारा सभी शब्द (संज्ञा, सर्वनाम, क्रिया आदि) बनते हैं। दूसरे शब्द में

कहें तो संस्कृत का लगभग हर शब्द अन्ततः धातुओं के रूप में तोड़ा

जा सकता है। कृ, भू, स्था, अन्, ज्ञा, युज्, गम्, मन्, जन्, दृश् आदि

कुछ प्रमुख धातुएँ हैं।

लकार (TENSES)

संस्कृत में लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् – ये दस लकार होते हैं। वास्तव में ये दस प्रत्यय हैं जो धातुओं में जोड़े जाते हैं। इन दसों प्रत्ययों के प्रारम्भ में 'ल' है इसलिए इन्हें 'लकार' कहते हैं (ठीक वैसे ही जैसे अकार, अकार, इकार, उकार इत्यादि)।

लट्-लृट्-लङ्-लोट्-विधिलिङ्लकार

पुरुषः (Person)	एकवचनम् (Singular)	द्विवचनम् (Dual)	बहुवचनम् (Plural)
प्रथमपुरुषः (Third Person)	सः (He) सा (She) बालकः (Boy)	तौ (They two) ते (They two) बालकौ (Two boys)	ते (They) ता (They) बालकाः (Boys)
मध्यमपुरुषः (Second Person)	त्वम् (You)	युवाम् (You two)	यूयम् (You all)
उत्तमपुरुषः (First Person)	अहम् (I)	आवाम् (We two)	वयम् (We all)

खाद् धातु लङ्लकार (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अखादत्	अखादताम्	अखादन्
मध्यमपुरुषः	अखादः	अखादतम्	अखादत
उत्तमपुरुषः	अखादम्	अखादाव	अखादाम

खाद् धातु लङ्लकार (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सः अखादत्	तौ अखादताम्	ते अखादन्
मध्यमपुरुषः	त्वम् अखादः	युवाम् अखादतम्	यूयम् अखादत
उत्तमपुरुषः	अहम् अखादम्	आवाम् अखादाव	वयम् अखादाम

खाद् धातु लोट्लकार (आज्ञार्थक/ अनुमति)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादतु	खादताम्	खादन्तु
मध्यमपुरुषः	खाद	खादतम्	खादत
उत्तमपुरुषः	खादानि	खादाव	खादाम

खाद् धातु लोट्लकार (आज्ञार्थक/ अनुमति)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सः खादतु	तौ खादताम्	ते खादन्तु
मध्यमपुरुषः	त्वं खाद	युवाम् खादतम्	यूयम् खादत
उत्तमपुरुषः	अहम् खादानि	आवाम् खादाव	वयम् खादाम

खाद् धातु विधिलिङ्गत्कार (सुझाव/परामर्श)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादेत्	खादेताम्	खादेयुः
मध्यमपुरुषः	खादेः	खादेतम्	खादेत
उत्तमपुरुषः	खादेयम्	खादेव	खादेम

खाद् धातु विधिलिङ्गत्कार (सुझाव/परामर्श)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सः खादेत्	तौ खादेताम्	ते खादेयुः
मध्यमपुरुषः	त्वं खादेः	युवाम् खादेतम्	यूयम् खादेत
उत्तमपुरुषः	अहम् खादेयम्	आवाम् खादेव	वयम् खादेम

कुछ उदाहरण

हिन्दी	संस्कृत
तुमने खाया।	त्वम् अखादः।
मैंने खाया।	अहम् खादामि
क्या हम खाएं?	वयं खादाव?
तुम सब को खाना चाहिए।	यूयम् खादेत।
सीता खाए।	सीता खादतु।
तुम खाओ।	त्वं खाद।

धन्यवाद